

ВОЙНА, ОКУПАЦИЯ И МЕЖДУНАРОДНО ПРАВО В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

Мартин Вълков

Днес думата окупация предизвиква предимно отрицателни реакции. Обикновено терминът се свързва с репресии и насилие, а определянето в исторически план на даден режим като окупационен се смята за особено компрометиращо. Това е наследството на Втората световна война. Нацистката окупация на значителна част от Европа оформя като цяло и представата за самото понятие. Същевременно подобно разбиране е и до голяма степен подвеждащо. Концепцията за военна окупация възниква през XIX в., а през 1899 и 1907 г. в Хага се изработват правила, регулиращи поведението на окупационните армии, които остават в сила до края на Втората световна война. Институтът на окупацията е създаден като неутрален, за да ограничи действията на една армия, контролираща територия на чужда държава. Ценностно неутрално се е употребявал тогава и самият термин. В разглеждания период статутът на окупатор далеч не е дискредитиращ сам по себе си, при условие че последният се съобразява с този си статут и не надхвърля ограниченията, предписани му от международното право.

Институтът на военната окупация от края на XIX и началото на XX в. традиционно не предизвиква особен интерес сред българските историци. Въпросът досега не е бил обект на самостоятелно изследване в историческата и правно-историческата литература, а същата непълнота се наблюдава и в съвременната българска научна книжнина, посветена на международното право. Там, където международноправниците разглеждат института на окупацията, те се спират главно на неговите настоящи измерения, чиито основи са положени с Четвъртата женеvsка конвенция от 1949 г. и Първия допълнителен протокол от 1977 г., а Хагският правилник от 1907 г. се споменава съвсем бегло¹.

Темата е значима не само в своите по-тесни юридически рамки, но и във връзка с новата българска история. Липсата на подобно изследване особено силно се чувства по отношение на дебатите за характера на управлението, установено в териториите под контрола на българските войски по време на Балканските и двете световни войни. Българските историци съзнателно избягват термина и обратно – националните историографии на съседите (тенденцията е най-ярко изразена в македонската историография) упорито държат на понятията окупация, окупатор, окупационно управление². По този начин дебатът се свежда почти само до полемика относно употребата на съответните термини.

Трябва да се отбележи, че се срещат и изследвания, които се опитват да поставят българското управление в „новите земи“, най-вече това през Втората световна война, в международноправна рамка, обръщайки внимание на понятия

---

¹ **Радойнов**, П. Женевските конвенции от 1949 г. за защита жертвите на войната. София: ИБАН, 1959, 81-86; **Коровин**, Е. А. и др. Международно право. София: Наука и изкуство, 1961, 384-387; **Геновски**, М. Основи на международното право. Кн. 1. София: Наука и изкуство, 1969, 393-394; **Паповски**, С. Защитни функции на международното хуманитарно право. София: Военно издателство, 1990, 60-65; **Братанова**, Х. Международно хуманитарно право. Велико Търново: НВУ „Васил Левски“, 2009, 41, 44-45, 106-110.

² Вж. **Стојчев**, В. Бугарскиот окупационен систем во Македонија: 1941-1944. Скопје: Григор Прличев, 1996.

като окупация, анексия и суверенитет. Така например Георги Даскалов и Иван Коев отбелязват тенденцията в историографията на съседите да се говори предимно за окупация, докато в чуждата литература се предпочита понятието анексия, като заключението на авторите е, че „установяването на българската армия в Беломорието няма характер на окупация“³. Румен Аврамов обръща внимание на факта, че „прокарване на граници в хода на война има условен, временен и международно *непризнат* характер преди окончателното подписване на мирен договор“, докато през 1941-1944 г. в „новите земи“ „е утвърждаван *де факто* българският суверенитет“⁴. Единственият историк, който се позовава изрично на Хагските конвенции, за да характеризира българската власт в Беломорието, е Ваня Стоянова. Тя убедително доказва, че българското управление там „надхвърля (или нарушава) правилата на военната окупация, регламентирани от Хагските спогодби през 1907 г., които не предвиждат отнемането на суверенитета над окупираната територия на победената страна“⁵, но същевременно липсва по-подробно обяснение и анализ в какво точно се състоят тези правила.

Идеята за настоящата статия се роди именно по този начин. В хода на проучванията ми върху българското управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония в годините на Първата световна война ярко изпъкна тази празнина в историографията. Без международноправната рамка, както и без по-широк анализ на това какво съставлява военната окупация, изглеждаше сякаш

³ **Даскалов, Г., И. Коев.** Установяване и изграждане на българската военна власт в Беломорието (април – юли 1941). – Военноисторически сборник, 1990, № 5, 106, 126.

⁴ **Аврамов, Р.** Четейки архивите на депортацията. – В: Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот, март 1943 г. Съст. Н. **Данова**, Р. **Аврамов**. София: Обединени издатели, 2013, 14.

⁵ **Стоянова, В.** Беломорието под българското управление през Втората световна война. – В: Националното обединение на България 1940-1944. Съст. Т. **Митев**, А. **Гребенаров**. София: МНИ, 2012, 111.

българското управление в тези земи се развива в своеобразен вакуум и съществува само за себе си.

Задълбочавайки издирванията си по темата назад във времето, постепенно открих, че, макар и далеч немногочислена като заглавия, все пак съществува и литература на български език по въпроса, дело най-вече на военни автори от края на XIX и началото на XX в. Още през 90-те години на XIX в. на страниците на сп. „Военен журнал“ се появяват статии, посветени на „правото на войната“ – някои от тях съвсем общи, полемизиращи относно необходимостта от съществуването на подобно право⁶, но други засягащи неговите конкретни измерения, включително и окупацията⁷. През 1900 г. е издадено и първото цялостно изследване на „правото на войната“, дело на кап. Никола Радев, което е компилативно по своя характер, основавайки се най-вече на чужди авторитетни учени⁸. Книгата на кап. Радев предизвиква дори и малък дебат на страниците на „Военен журнал“⁹. В български превод се появяват и официални издания на чужди армии, съдържащи техните възгледи относно „законите и обичаите на войната“ някои от които получават и коментар от българска страна¹⁰. Като се има предвид, че сп. „Военен журнал“ е официално издание на Военното министерство, може да се предположи, че българският

⁶ **Х-ов**, Х. По правото на войната. – Военен журнал, 1892, № 11, 647-658; **Драгомиров**, М. Законите на войната. Пак там, 1897, № 7, 149-157.

⁷ **Стайков**. Право на войната. Пак там, 1892, № 3, 453-468 и № 4, 545-571.

⁸ **Радев**, Н. Опит-ръководство по правото на войната: за г.г. офицерите от българската армия. София: Печатница на Георги А. Ноjarов, 1900.

⁹ **Танев**. Критически обзор върху съчинението на капитан Радева „Опит-ръководство за правото на войната“. – Военен журнал, 1901, № 8, 970-1004; **Радев**. Що е война? И съществува ли право на войната? (Военно-юридически ескиз на почвата на интернационализма. Отговор по повод критическия обзор на нашия труд: „Опит-ръководство по правото на войната“. Пак там, 1901, № 11, 1321-1349.

¹⁰ Военни обичаи в сухопътната война: съставено от германския генерален щаб в 1902 г. София: Военен журнал, 1905; **Р[адев]**, Н. Военни обичаи в сухопътната война. – Съставено от германския генерален щаб в 1902 год. Превел К. Н. Издание на Военни Журнал. София. 77 страници. – Военен журнал – 1905, № 11, 1699-1703; **Арига**, Н. Руско-японската война от гледище на международното право и прилагане на законите на международното право през същата война. София: Гражданин, 1912.

офицерски корпус получава някакви познания относно „правото на войната“ или поне е запознат, че такова право съществува¹¹. Общото впечатление обаче е, че проблемът е съвсем периферен в сравнение с други много по-дискутирани въпроси като изграждане на структурата на армията, отделните родове войски, командването на войскови единици, техническите характеристики на различни оръжия и т.н.

Поражението във войните от 1912-1918 г. сякаш прекъсва дори и този не особено голям интерес към проблема, но в края на 30-те години на миналия век се появява трудът по международно право на Георги П. Генов, във втория том от който е разгледан и институтът на окупацията¹². Самият текст на Хагския правилник за законите и обичаите на сухопътната война е достъпен на български език от момента на създаването си. За първи път той е преведен още през 1900 г., т.е. само няколко месеца след приемането му през октомври 1899 г.,

---

¹¹ Карнегиевата комисия, която анкетира поведението на всички участници в Балканските войни, установява, че Хагската конвенция за законите и обичаите на войната е „останала общо взето непозната за балканските армии с възможното изключение за отделни офицери“, докато само Женевската конвенция е „повече или по-малко известна“. Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнеги“ от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт от Джордж Ф. Кенан. София: Диалог Холдинг, 1995, 198. Става въпрос за новата и ревизирана Женевска конвенция за подобрене съдбата на ранените войници в сухопътната война от 1906 г. Редицата издания на конвенцията в български превод в период от няколко години потвърждават това наблюдение: Рапорт до господина министра на вътрешните работи от д-р Марин Русев, директор за опазване общественото здраве, български пълномощен делегат в Международната конференция за ревизиране Женевската конвенция от 22 август 1864 година. София: Балканска трибуна, 1906; Конвенция за подобрене съдбата на ранените и болните във воюющите армии (приета в Женева на шестий юлий хилядо деветстотин и шеста година). [София: Печатница „Балканска трибуна“, 1906]; Конвенция за подобрене участва на ранените и болните в армиите във време на война. София: Печатница „Военен журнал, 1907; Правилник със законите..., 39-55. Конвенцията е бързо ратифицирана от България, а също така във връзка с нея е обнародван и Закон за покровителстване на емблемата и названието „Червен кръст“. Освен това в самото навечерие на Първата балканска война, на 27 септември 1912 г., с царски указ е утвърден и Закон за допълнение на Военнонаказателния закон, който предвижда наказания за лошо отнасяне с ранените и болните. Правилник със законите..., 56-61.

¹² **Генов**, Г. П. Международно право. Т. 2. София: Придворна печатница, 1939, 402-418.

а оттам насетне вариантът от 1907 г. е периодично преиздаван¹³. Всичко това показва, че темата, поне частично, би могла да бъде изследвана дори и само въз основа на български източници. Въпреки това въпросът незаслужено е пренебрегнат от историците.

Настоящата статия има за цел да запълни тази празнина в българската историография, като бъде представен анализ на понятието за окупация, така както е формулирано в Хага през 1899 и 1907 г., разглеждайки „класическия“ случай на окупация – този на неприятелска територия, завзета в резултат на война между две или повече държави. Статията може да полезна и за бъдещите изследователи на българското управление в заетите от армията земи в годините 1912-1913, 1915-1918 и 1941-1944 г., предоставяйки един допълнителен, външен поглед върху проблема. Балканските и Първата световна война изцяло биха могли да бъдат анализирани през призмата на „класическата“ военна окупация, докато Втората световна война представлява по-сложен юридически казус, но и при нея институтът на окупацията е първата логична отправна точка за анализ. По този начин статията цели да допринесе за едно по-задълбочено разбиране на българската история в периода на войните.

***

---

¹³ **Радев, Н.** Опит-ръководство, 200-212; Международни конвенции и правилник със законите и обичаите на сухопътната война. София: Печатница „Военен журнал“, 1912, 14-38; Международни конвенции. София: Печатница на Военно-издателския фонд, 1920, 40-48; Сборник на международни актове и договори. Под ред. на В. **Кутиков**. София: Издателство при „Общ фонд за подпомагане студентите от висшите учебни заведения в България“, 1948, 64-75; Международни актове и договори (1648 – 1918). Съст. С. **Стефанова**. София: Наука и изкуство, 1958, 393-473; Международно публично право: сборник документи и нормативни материали. Съст. С. **Стефанова**, Н. **Михайлов**. Т. 2. София: СУ „Климент Охридски“, 1974, 427-433 (извлечение); Норми и правила на международното хуманитарно право относно воденето на военни действия: сборник от договори и други международноправни инструменти. Под ред. на Я. **Чучков**. София: Военно издателство, 2007, 15-25.

Концепцията за военна окупация възниква в Европа през XIX в., преди правилата да бъдат кодифицирани на двете международни конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. В този период окончателно се оформя разбирането за окупацията като нещо различно от самия акт на завладяване на дадена територия. Същността на понятието се изразява в следното – заемането на територия на една държава от въоръжените сили на друга държава не води само по себе си до прехвърляне на суверенитет, доколкото последното може да стане само по силата на мирен договор. Окупацията не е равностепенна на анексия и окупаторът няма право едностранно да анексира окупираните територии, да третира завзетите земи и население като свои, нито пък да постъпва с тях по свое усмотрение. Той има право само на временен контрол и управление. До края на войната и сключването на договор, определящ окончателния статут на територията, окупаторът се задължава да спазва определени правила.

За да се разберат по-добре тези правила, е необходимо преди това да се разгледат интелектуалните корени и еволюцията на самата концепция. Хагската конвенция налага на окупатора две основни задължения – да защитава живота и имуществото на местните жители и да запази правата на суверенното правителство. Тези два основни принципа са създадени и до голяма степен се развиват независимо един от друг. Първият е свързан с основополагащото разграничение между легитимни участници в бойните действия и невземащите участие в тях. В епохата на Просвещението автори като Жан-Жак Русо и Емер де Вател добавят към личната неприкосновеност и неприкосновеността на частната собственост. Войната е конфликт между държавите, а не между гражданите, затова завоевателят може да отнеме собствеността на държавата, но няма право да отнема имуществото на индивидите, които си го запазват, независимо от обстоятелството, че стават поданици на друг владетел. Това виждане за същността на войната е популяризирано от френския юрист Жан-

Етиен-Мари Порталис и по-късно става известно като доктрината Русо-Порталис, превръщайки се в общоприето правило¹⁴.

Произходът на втория принцип е свързан с Френската революция и идеите за народен и национален суверенитет. Територията на държавата вече принадлежи не на краля, а на народа, и завладяването и изцяло или отчасти от чужда армия не отменя този суверенитет. През 1844 г. авторитетният немски учен Август Вилхелм Хефтер развива тази концепция в цялостна правна доктрина, която придобива голямо влияние. Хефтер обосновава окупацията като временен контрол върху чужда територия, който не води до прехвърляне на суверенитет. Изхождайки от същата теоретична основа, италианският юрист Паскуале Фиоре добавя и необходимостта окупаторът да зачита правата на правителството като законен представител на нацията и да се съобразява със съществуващото законодателство. През Френско-пруската война от 1870-1871 г. много от тези принципи са вече широко разпространени, но противоречивите тълкувания и взаимни обвинения в нарушение на обичаите на войната изтъкват на преден план нуждата от ясна регламентация. Същевременно се смята, че те важат само за общността на „цивилизованите държави“, както последните се самоназовават, и са неприложими в колониите, а САЩ имат свое разбиране за окупацията и приемат европейската концепция, едва след като консолидират териториалните си придобивки¹⁵.

Не по-малко важен е и историческият контекст, в който се развива концепцията за окупацията, като повечето автори го търсят в специфичните условия в Европа след Наполеоновите войни. Принципът, че суверенитетът не може да бъде отнеман със сила, позволява на отстранените от Наполеон

¹⁴ Benvenisti, E. The Origins of the Concept of Belligerent Occupation. – Law and History Review, 2008, no. 26/3, 622-642.

¹⁵ Ibid.

монарси да се завърнат като легитимни владетели и отразява духа на времето – реставрация, легитимност, мир и отказ от големи завоевателни войни¹⁶.

„Дългият XIX в.“ в Европа е период на относителен мир, а войните, които се водят, са кратки и ограничени в своите цели и мащаби. „Едно от най-съществените различия между старите и съвременните войни – пише кап. Никола Радев през 1900 г. – е *продължителността им*. Всеобщата и военна истории ни съобщават за старите *стогодишни, тридесет годишни и седем-годишни* войни. В замяна на тях ний днес имаме твърде къси войни – *няколко дневни* или най-много *няколко месечни*“¹⁷. Всеобщото убеждение, че и бъдещите войни ще имат подобен характер, оформя и разбирането за окупацията като кратък преходен период между бойните действия и сключването на мира, който няма нужда да бъде регламентиран в детайли¹⁸.

Правилата, които определят рамките на окупацията, са част от това, което е било известно като „право на войната“ или още „законите и обичаите на войната“. Войната се е смятала за напълно легитимен способ за разрешаване на международни противоречия и целта е била не тя да се забрани, а да се ограничи и регулира.

Това, което днес е известно като международно хуманитарно право, вижда своето начало именно в този период, като условно разграничава две направления, наречени „хагско“ и „женевско“ право, според градовете, където се приемат основните конвенции. Първото – определящо правата и задълженията на воюващите страни и ограниченията в начините на воюване, а

¹⁶ **Bhuta**, N. The Antinomies of Transformative Occupation. – European Journal of International Law 2005, no. 16/4, 731-733; **Arai-Takahashi**, Y. Preoccupied with Occupation—Critical Examinations of the Historical Development of the Law of Occupation. – International Review of the Red Cross, 2012, no. 94/885, 55-58; **Carcano**, A. The Transformation of Occupied Territory in International law. Leiden, Boston: Brill – Nijhoff, 2015, 20-22.

¹⁷ **Радев**, Н. ОПИТ-РЪКОВОДСТВО..., 12.

¹⁸ **Hull**, I. V. A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War. Ithaca: Cornell University Press, 2014, 96.

второто – „същинското хуманитарно право“ – осигуряващо закрила на тези, които не вземат пряко участие във военните действия и жертвите на въоръжения конфликт. Двете направления до известна степен се припокриват и правилата, регулиращи военната окупация, често се разглеждат като част от международното хуманитарно право¹⁹.

Подобен подход може да бъде приет само частично тъй като от самото начало „жневското“ и „хагското“ право не са ясно разграничени, а в наши дни напълно са се слели²⁰. Макар че хуманизмът безспорно има своето място при кодификацията на международното право в този период, той далеч не е единственият движещ мотив. Освен хуманитарните мотиви, роля играят чисто практични военни съображения, взаимни отстъпки и компромиси между държавите, а окончателните текстове на различните конвенции са резултат от взаимодействието между всички тези фактори. Ако днес съдбата на цивилното население е централният фокус на правото, то в края на XIX и началото на XX век тя заема периферно място. Много по-подробно са регламентирани статутът, правата и задълженията на различните категории военни. Смята се, че ясното разграничаване между военни и цивилни, между такива, които са легитимен обект на военни действия, и такива, които не са, предоставя достатъчно защита, оставяйки последните извън сферата на войната.

Много по-полезно концептуално разграничение е това между *jus ad bellum*, т.е. законните основания и процедури за обявяване на война, и *jus in bello* – нормите, които регулират начина на водене на войната, след като такава е обявена²¹. Правилата на окупацията са част от *jus in bello*.

¹⁹ **Pictet**, J. *Development and Principles of International Humanitarian Law*. The Hague, Geneva: M. Nijhoff, Henry-Dunant Institute, 1985, 1-3.

²⁰ **Dinstein**, Y. *War, Aggression and Self-Defence*, 5th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 12-14.

²¹ Това е наистина полезно разграничение, но трябва да се изтъкне, че такова не се е правило по времето на създаването на конвенциите. Термините се появяват едва през 30-те години на

Разработването на правилата, които регулират окупацията, е само част от един всеобхватен процес на кодификация на „законите и обичаите на войната“ и бурно развитие на позитивното международно право през втората половина на XIX и първото десетилетие на XX век. Процесът е многоизмерен и се развива в различни направления: сухопътна война, морска война, определяне на правата и задълженията на воюващите страни и на неутралните държави, ограничаване употребата на определен тип оръжия, закрила на военнопленници, ранени и цивилни, усилия за решаване на международните спорове чрез арбитраж и т.н.

Началото е поставено през 1856 г. в Париж, когато, заедно с мирния договор за прекратяване на Кримската война, се приема и Декларация за принципите на международното морско право. През 1864 г. е приета Женевската конвенция за подобрене съдбата на ранените войници във време на война, през 1871 г. – Санктпетербургска декларация, забраняваща употребата на взривяващи се и запалителни куршуми, последвана от Лондонската декларация от 1871 г. против едностранното денонсиране на договорите. Постъпателният процес достига своя апогей на двете мирни конференции в Хага – през 1899 и 1907 г. Първата хагска конференция приема три конвенции и три декларации, а втората значително увеличава броя на приетите актове, като към съществуващите три са приети нови десет конвенции, възлизайки по този начин на 13 и една нова декларация. Освен това през 1906 г. в Женева е проведена конференция, която преработва конвенцията от 1864 г., а през 1908-1909 г. в Лондон се провежда международна морска конференция, изработила

XX в. **Kolb, R.** Origin of the twin terms *jus ad bellum/jus in bello*. – International Review of the Red Cross, 1997, no. 320, 553-562. <<https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/57jnuu.htm>>.

нова Декларация за принципите на морското право, която обаче остава нератифицирана²².

По отношение на кодификацията на „законите и обичаите на войната“ един нормативен акт, който няма международноправен характер, оказва голямо влияние върху последващото развитие на международното право. Това е Инструкцията за полево управление на войските на Съединените щати, дело на американския юрист от немски произход Франсис Либер, и известна още като „Кодекс на Либер“. Документът съдържа разпоредби относно военната юрисдикция, защита на цивилните граждани и тяхната собственост, военнопленниците и др.²³ Това, което впечатлява европейците, не са толкова постановленията на Инструкцията, които са европейски интелектуален продукт, колкото самата идея за кодификация²⁴.

Кодексът на Либер е в основата на първоначалния проект за конвенция относно законите и обичаите на сухопътната война на международната конференция в Брюксел от 1874 г., свикана по инициатива на руския цар. Заключителният акт на конференцията остава само декларация, тъй като не всички държави са готови да го ратифицират и да му придадат задължителна сила. В процеса на кодификация се включват и авторитетни научни дружества като основаният през 1873 г. в Лондон Институт за международно право, който през 1880 г. издава в Оксфорд наръчник на „законите на сухопътната война“,

---

²² Изложението е основно по The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents, 3rd ed. Ed. D. **Schindler**, J. **Toman**. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, Geneva: Henry Dunant Institute, 1988, 1-112, 201-206, 275-320, 787-876, 941-960. В сборника, освен пълните текстове на документите, има и кратки исторически сведения за тях. По-важните могат да бъдат намерени на официалната страница на Международния комитет на Червения кръст: <<http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/vwTreatiesHistoricalByDate.xsp>>. От историческа гледна точка въпросът е разгледан от Джефри Бест. **Best**, G. *Humanity in Warfare*. New York: Columbia University Press, 1980, 128-215. Български превод на някои от документите може да бъде намерен в: *Международни актове и договори...*, 393-473.

²³ The Laws of Armed Conflicts..., 3-24.

²⁴ **Benvenisti**, E. *The Origins of the Concept...*, 640-641.

останал известен като „Оксфордски наръчник“²⁵. Процесът намира своя завършек на двете мирни конференции в Хага – през 1899 и 1907 г. Правилата, регулиращи окупацията, са разработени в правилник, приложен към Конвенцията относно законите и обичаите на сухопътната война, която през 1899 г. е втора по ред, а през 1907 г. става Четвърта хагска конвенция с малки изменения²⁶.

Много от въпросите, които се обсъждат в Хага, вече са обсъждани през 1874 г. в Брюксел: по чии закони да се управляват окупираните територии, какви са границите на военната необходимост, проблеми, отнасящи се до собствеността, реквизиции, данъци и контрибуции, кой е легитимен воюващ, какви са правата и задълженията на цивилното население и има ли то право на съпротива²⁷. Отново се появяват противоречия между големите държави, които виждат себе си като бъдещи окупатори, и малките страни, които очакват да са окупирани. Най-острият конфликт се отнася до категориите въоръжени сили, на които ще се предостави правото да са легитимни воюващи и той противопоставя Германия и Белгия. Германците желаят всички милиции, нередовни части и др. да имат строга организация по подобие на редовната армия. Белгийците, изхождайки от собствените си традиции и интереси, настояват, че в случай на вражеско нашествие могат да призоват цялото население, способно да носи оръжие, да защитава родината си. Патриотизмът е дълг на всеки един гражданин и позитивното международно право трябва да санкционира този факт, твърдят те²⁸. След като 25 години по-рано този въпрос

²⁵ The Laws of Armed Conflicts..., 25-48.

²⁶ И в двете хагски конвенции правилата за окупацията са регламентирани в чл. чл. 42-56, като промените от 1907 г. са съвсем незначителни. The Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907. Ed. J. B. **Scott**. New York: Oxford University Press, 1915, 122-127.

²⁷ **Hull**, I. V. A Scrap of Paper..., 60-73.

²⁸ За дискусиите относно законите и обичаите на войната през 1907 г. вж. The Proceedings of the Hague Peace Conferences: Translation of the Official Texts: The Conference of 1899. Ed. J. B. **Scott**. New York: Oxford University Press, 1920, 45, 415-443, 474-578.

е довел до провал на Брюкселската конференция, той заплашва да провали и Хагската²⁹.

През 1899 г. обаче е намерено решение и то остава непроменено и през 1907 г.³⁰ На доброволческите части и милиции се признава „качеството на воюващ“, но те трябва да имат ясна командна структура, установен отличителен знак, да носят открито оръжието си и да спазват законите и обичаите на войната. За воюващо се признава и „населението на една незавзета територия, което при приближаването на неприятеля спонтанно вземе оръжие, за да се брани срещу нахлуващите войски, без да е имало време да се организира“. При пленяване и едните, и другите трябва да се третираат като военнопленници³¹.

Правилникът признава правото на съпротива само в периода на нашествието, но не съдържа никакви постановления по отношение на съпротивата във вече окупирана територия, поради големите различия между участниците. Решението, което е намерено, става известно като Мартенсовата клауза, по името на руския представител на конференцията – известния юрист Фьодор Мартенс. Клаузата гласи, че в случаите, които не са предвидени в конвенцията „населението и воюващите остават под закрилата и господството на началата на международното право, произтичащи от установените между цивилизованите народи обичаи, на законите на човечността и на изискванията на обществената съвест“³². Превърнала се в класически международноправен

---

²⁹ **Holquist**, P. The Russian Empire as a “Civilized State”: International Law as Principle and Practice in Imperial Russia, 1874-1878. National Council for Eurasian and East European Research, July 14, 2004, 12-14. <http://www.ucis.pitt.edu/nceer/2004_818-06g_Holquist.pdf>.

³⁰ За дискусиите относно законите и обичаите на войната през 1907 г. вж. The Proceedings of the Hague Peace Conferences: Translation of the Official Texts: The Conference of 1907. Vol 1. Ed. J. B. **Scott**. New York: Oxford University Press, 1920, 93-102, 105-109, 575-576; Ibid. Vol. 3, 1921, 6-29, 97-144, 233-250.

³¹ Международни актове и договори..., 426.

³² Пак там, 425.

текст³³ и възхвалявана като „израз на най-чист хуманизъм“³⁴, целта на Мартенсовата клауза през 1899 г. е много ясна и ограничена – да спаси конференцията от разпадане, подобно на Брюкселската. Самият Мартенс очевидно не е бил във възторг от творението си, отбелязвайки в дневника си, че текстът е пълен с „кухи фрази“³⁵. Клаузата удовлетворява спорещите страни, позволявайки им да я тълкуват според собственото си разбиране.

Хагският правилник разглежда окупационното управление като военно управление. Отдел III на правилника, който регулира режима на окупацията, носи заглавието „За военната власт върху територията на неприятелската държава“. Чл. 42 гласи: „Една територия се смята за окупирана, когато фактически се намира под властта на неприятелската войска. Окупацията се простира само върху териториите, където тая власт е установена и може да бъде упражнявана“³⁶. Текстът на чл. 42 е същият като на чл. 1 на Брюкселската декларация от 1874 г. и остава непроменен в хода на обсъжданията в Хага. Окупацията е фактическо състояние, при което властта се упражнява от неприятелската армия, а териториалните ограничения поставят пред окупационните войски изискването за ефективен контрол над територията, т.е. да се избегне преждевременното обявяване на дадена област за окупирана.

³³ **Ticehurst**, R. The Martens Clause and the Laws of Armed Conflict. – International Review of the Red Cross, 1997, no. 317, 125-134. <<https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/57jnhy.htm>>; **Каменова**, Т. Современный взгляд на учение Ф. Мартенса – практика МТБЮ. – Правоведение, 2009, № 2, 20-25.

³⁴ **Пашовски**, С. Международно хуманитарно право - граница на насилието във въоръжените конфликти. София: УИ „Климент Охридски“, 1990, 37.

³⁵ **Benvenisti**, E. The International Law of Occupation, 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012, 16; **Giladi**, R. The Enactment of Irony: Reflections on the Origins of the Martens Clause. – European Journal of International Law, 2014, № 25/3, 862, fn. 86 <<http://ejil.oxfordjournals.org/content/25/3/847.full>>. И двамата цитират: **Holquist**, P. Were the Boxers “Legitimate Combatants”? Imperial Russia’s Role in Codifying the Hague Conventions on Land Warfare and the Conduct of its Army during the Boxer Rebellion, 1900–1901. Paper presented to “The Early History of International Law of Occupation: A Workshop” Columbia University, 18 Nov. 2005, 17.

³⁶ Международни актове и договори..., 432.

Ефективен контрол не означава по всяко време и навсякъде да има разположени окупационни сили, а само да са достатъчни, за да упражняват властта³⁷.

Правомощията и ограниченията на окупиращата страна по отношение на местното законодателство са регламентирани в чл. 43. Той гласи: „Понеже законната власт е фактически минала в ръцете на окупатора, последният ще вземе всички зависещи от него мерки с цел да възстанови и осигури, доколкото е възможно, обществения ред и живот, като зачита, освен при абсолютни пречки, действащите в страната закони“³⁸. Постановленията на чл. 43 видимо съдържат една двойственост. От една страна, се забранява изменението на местното законодателство, а от друга, такова се позволява в определени случаи. На първо място това се дължи на факта, че чл. 43 включва в себе си два отделни члена от Брюкселската декларация, които са допълнително редактирани и обединени в един. Втората причина е, че той също представлява опит да се съчетаят противоречивите интереси на големите и малките държави, т.е. той също е резултат от компромис. Но не е само това. Чл. 43 отразява и тогавашните разбирания за същността на войната и държавното управление. XIX в. е векът на ограничената война и минималната намеса на държавата в регулиране на обществото. Няма основания да се смята, че окупаторът има интерес да трансформира местните политически, съдебни, административни и др. структури. Той е задължен да осигури „обществения ред и живот“ в

---

³⁷ **Benvenisti**, E. Occupation, Belligerent. In: Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Ed. R. **Wolfrum**, Oxford: Oxford University Press, 2009. <<http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e359#law-9780199231690-e359-div1-2>>.

³⁸ Международни актове и договори..., 432.

тогавашното тясно разбиране на понятието, а изключенията се отнасят само до случаите на военна необходимост³⁹.

От основополагащия принцип на окупацията е изведено и правилото, че населението не може да бъде принуждавано да полага клетва на неприятелската държава и да дава сведения за собствената си армия. Също така то не може да бъде държано солидарно отговорно за чужди индивидуални действия, и налагането на колективни наказания е забранено. Животът, честта, собствеността и религиозните убеждения на гражданите трябва да се зачитат⁴⁰.

Частната собственост не може да бъде конфискувана и грабежът е изрично забранен. „Войската, която окупира една територия“ има право да из земе движимите държавни имуществa, които служат за водене на военни действия, а за частните се дължи обезщетение при сключването на мира. По отношение на недвижимата държавна собственост за първи и единствен път в правилника е използван терминът „държавата-окупаторка“ и нейният статут по отношение на този тип собственост е определен като „управител и плодopolзвател“. Имуществата на образователни, религиозни и благотворителни учреждения, дори и когато са държавни, се третираат както частна собственост. Всякакъв вид „изземване, разрушаване или умислено повреждане на подобни учреждения, исторически паметници, творби на изкуството и науката е забранено и трябва да бъде преследвано“⁴¹.

³⁹ **Benvenisti**, E. The International Law of Occupation. Princeton: Princeton University Press, 2004, 9-12, 26-29.

⁴⁰ Международни актове и договори..., 433-434.

⁴¹ Пак там. В текстовете на чл. чл. 43 и 44 от най-новия български превод на правилника, вместо „окупаторът“, преводачът е предпочел термина „държавата окупатор“. Норми и правила на международното хуманитарно право..., 23. Това обаче е неточно. Във френския оригинал термините са съответно „l'occupant“ и „un belligérant“. Convention (IV) concernant les lois et coutumes de la guerre sur terre et son Annexe: Règlement concernant les lois et coutumes de la guerre sur terre. La Haye, 18 octobre 1907 <<https://www.icrc.org/applic/ihl/dih.nsf/TRA/195?OpenDocument&>>. Както отбелязва Еял Бенвенисти, предпочитанието към термина „окупатор“, а не „държава окупатор“, съвсем не е случайно. **Benvenisti**, E. The International Law..., 2nd ed., 5.

Събирането на установените данъци трябва да става, „доколкото е възможно“, според съществуващите правила, но окупаторът е длъжен да поеме и разходите по управлението на окупираната територия в същия размер като законното правителство. Други извънредни данъци могат да бъдат налагани „въз основа на писмена заповед и под отговорността на командувачия генерал“ и то само за нуждите на окупационните войски и администрация, като на данъкоплатците се издават разписки. По подобен начин „реквизиции в натура и услуги“ могат да бъдат изисквани само за нуждите на окупационните войски, те трябва да бъдат съразмерни на източниците на окупираната територия и „от такова естество, че да не съдържат задължение за населението да взема участие във военните действия срещу своята родина“⁴².

България участва и на двете конференции за мир в Хага, което участие и ъ дава възможност да предприеме поредните стъпки към постигане на фактическа независимост и отхвърляне на васалния статут. Конкретните въпроси, обсъждани на двете конференции, са по-маловажни за българската страна, отколкото самото участие, а в нашата историография резултатите от конференциите са определени като „незадоволителни“ и „неуспех“⁴³.

Чл. 2 от Четвъртата хагска конвенция от 1907 г. постановява, че разпоредбите на правилника се прилагат само между договарящите се държави и то само при условие, че всички участници в даден въоръжен конфликт са страни по конвенцията⁴⁴. Това е т. нар. клауза *si omnes* („ако всички“). По такъв начин, ако дори само един участник в многостранен конфликт не е страна по конвенцията, то това може да бъде тълкувано като напълно достатъчно, за да

⁴² Международни актове и договори..., 433-434.

⁴³ **Попов, Р.** За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907г. – Военноисторически сборник, 1970, № 2, 40-60; За участието на България в Първата хагска конференция вж. също и спомените на Христофор Хесапчиев. **Хесапчиев, Х.** Служба на България в чужбина. София: ВИК „Св. Георги Победоносец“, 1993, 161-208.

⁴⁴ Международни актове и договори..., 425.

прекрати нейното действие по отношение на всички останали. Възможно е и подобен участник да се включи в конфликта на по-късен етап, което, при буквален прочит, отново прекратява действието на конвенцията по отношение на всички страни. Клаузата *si omnes* е обект на различни тълкувания и противоречива съдебна практика, а като цяло държавите рядко се позовават на нея, но потенциално тя може да създаде значителни затруднения при изпълнение на конвенцията⁴⁵.

Същевременно чл. 4 от същата конвенция постановява, че, след като бъде ратифицирана от държавите, тя ще замени тази от 1899 г. Последната обаче остава в сила в отношенията между държавите, които са я подписали, но не ратифицират тази от 1907 г.⁴⁶ Като се има предвид, че конвенцията от 1907 г. не е ратифицирана от няколко страни, между които и България, Сърбия, Черна гора и Османската империя, то тя не е задължителна за участниците в Балканските и Първата световна война. Тази от 1899 г. обаче е ратифицирана от всички участници и в Балканските, и в Първата световна война, и следователно тя е в сила и е задължителна за участниците в конфликта⁴⁷.

Функциите, които Хагската конвенция предоставя на окупатора са само тези на „управител и плодopolзвател“. Конвенцията подчертава чисто военния и временен характер на окупацията. Основната характеристика на окупационния

⁴⁵ **Gautier**, P. General Participation Clause (Clausula si omnes). In: Max Planck Encyclopedia... <<http://opil.ouplaw.com/sci-hub.org/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1409?rskey=OPgxVA&result=1&prd=OPIL>>.

⁴⁶ Международни актове и договори..., 426.

⁴⁷ **Garner**, J. W. International Law and the World War. Vol 1. London: Longmans, Green & Co., 1920, 17-20. Въпросът с клаузата *si omnes* и приложимостта на Хагските конвенции през Първата световна война е по-сложен. Филип Готие дава пример с влизането на Либерия във войната, която, според него, не е страна по Четвъртата хагска конвенция от 1907 г. **Gautier**, P. General Participation Clause... Всъщност Либерия се присъединява към конвенцията на 4 февруари 1914 г. The Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907. Ed. J. B. **Scott**. New York: Oxford University Press, 1915, 131. Тогава пък възниква проблемът, че една група държави са страни по конвенцията от 1899 г, други по тази от 1907 г., а има и някои, които не са страна по нито едната като например Сан Марино. **Garner**, J. W. International Law..., 37-38.

режим е прекият контрол, осъществяван от въоръжените сили на една държава върху територията на друга държава чрез ясно установена военна йерархична структура⁴⁸.

Фокусът на Хагската конвенция не е върху закрилата на цивилното население, а върху запазване правата на суверенното правителство. Подобно разбиране успява донякъде да сближи различните позиции на потенциалните окупатори и окупирани. Първите получават определени предимства: установяването на окупационен режим позволява да бъдат налагани реквизиции, данъци и контрибуции, а същевременно всяка съпротива от страна на местното население да бъде третирана като нелегална. Това, което малките държави получават, е гаранция за формално запазване на суверенитета им и минимална намеса на окупатора в заварените управленски структури⁴⁹. Дори и автори, които са изключително критични към „фикцията“ за запазване на суверенитета, смятат, че, в крайна сметка, окупаторът не е суверен⁵⁰.

Начинът, по който суверенитетът, окупацията и общността на „цивилизованите държави“ се разбират като взаимосвързани, си проличава и от единственото изключение към правилото. Това е пълният военен разгром на една държава до степен на унищожение или *debellatio*. *Debellatio* изисква няколко условия: пълна окупация на цялата територия на държавата, унищожение на нейните въоръжени сили, липса на суверенно правителство, било то и емигрантско, и липса на съюзници, които да продължат да се бият за каузата на тази държава. Само при наличието на всичките тези условия се приема, че държавата е престанала да съществува⁵¹.

⁴⁸ **Roberts**, A. What is a Military Occupation? – British Year Book of International Law, 1984, no. 55/1, 251-252.

⁴⁹ **Benvenisti**, E. The International Law..., 2nd ed., 7-8.

⁵⁰ **Stirk**, P. M. R. The Politics of Military Occupation. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009, 230.

⁵¹ **Dinstein**, Y. War, Aggression..., 49-50.

Международноправният институт на окупацията, така както е формулиран в Хага, очертава една временна военна власт, чиито основания се намират във фактическия контрол върху неприятелската територия, откъдето произтичат и нейните ограничения. Институтът на окупацията е европейски интелектуален продукт на XIX в. и отразява тогавашните действителност и светоглед: правителства, взаимно признаващи своя суверенитет и споделящи базисен набор от ценности; минимална държавна намеса в стопанската област и личния живот на гражданите; стриктно разделение между военна и цивилна сфера; кратки войни, ограничени в целите и мащабите си, които са последвани от мирно споразумение, основано на някакъв вид преговори. Въръжените конфликти през XX в. се оказват съвсем различни по своя характер.

Международноправната рамка е и логичната основа, върху която да бъде разположено всяко едно изследване върху българското управление в териториите, под контрола на българските войски по време на войните от 1912-1913, 1915-1918 и 1941-1944 г. Разглеждането на въпроса в международноправен аспект позволява по-нюансирано третиране на темата, надмогващо едностранчиви и ценностно натоварени интерпретации, характеризиращи българското управление само като „освобождение“ или пък „потисничество“. В това отношение институтът на окупацията е естествената отправната точка за анализ на проблема.

WAR, OCCUPATION AND INTERNATIONAL LAW, END OF 19TH - BEGINNING OF 20TH CENTURY

Martin Valkov

The article examines the concept of belligerent occupation in the way it was understood in Europe at the end of 19th and the beginning of 20th century and as it was codified at the two Hague Conferences of 1899 and 1907. First, the article studies the complete absence of previous research on the topic in modern Bulgarian

historiography and second, it analyses the main features of the occupation. The author argues that the research of the concept of belligerent occupation and international law in general contributes not only to Bulgarian legal history but is also a necessary analytical tool for studying the history of the Balkan Wars and Bulgaria's participation in the two world wars.